

Л.В. Томілович

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРИЧНИХ САДИБ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена висвітленню історії, стилістичних особливостей, стану збереженості історичних садіб Чернігівської області. Проаналізовано найбільш важливі проблеми, які стосуються дослідження, використання, збереження цього типу пам'яток. Запропонований огляд дозволяє зробити висновок про значущість такого різновиду культурної спадщини, як садиби, для історії та культури України, їхній значний науковий, освітній і туристичний потенціал.

Ключові слова: історичні садиби, Чернігівська область, архітектурна спадщина

Обстеження історичних садіб на території Чернігівської області було проведено у вересні 2013 р. Всього було досліджено 29 садіб. Зазначимо, що Чернігівська область була досліджена нами четвертою (після Вінницької, Житомирської, Київської) на предмет інвентаризації наявності та стану збереження історичних садіб, що дозволяє зробити порівняльний аналіз і з культурологічної, і з пам'яткоохоронної точок зору. У даній статті пропонуються певні висновки проведеної роботи щодо вивчення історичного розвитку, архітектурних особливостей, сучасного стану згаданих вище садіб, а також перспектив збереження та використання цього різновиду культурної спадщини.

Садиби на території України, особливо в радянську добу, досліджувались дуже мало. Найбільш цінним та цікавим джерелом для інформації з історії садіб Лівобережної України є узагальнюючі історико-статистичні праці кінця XIX – початку XX ст. та дослідження того ж періоду, присвячені історії місцевих дворянських родів [22; 29; 34; 35] (що є також опосередковано пов'язано з історією їх родинних маєтків). Окрім того, в Санкт-Петербурзі на початку XX ст. виходили журнали «Столиця и усадьба» та «Старые годы», в яких публікувалися матеріали з історії та особливостей архітектури садіб Російської імперії. В них були опубліковані кілька нарисів з історії садіб, розташованих на українських землях, в т. ч. Качанівської, Сокиринської, Линновицької, Стольненської, Батуринської, т. з. Покорщини в м. Козельці [32, с. 3–8; 33, с. 29–37; 37, с. 5–10; 42, с. 3–8; 43, с. 29–37; 48, с. 5–10; 49, с. 4–14; 51, с. 4–10; 53, с. 4–12]. Автором частини цих нарисів був відомий мистецтвознавець, художник, краєзнавець Г. Лукомський, що походив зі шляхти Подільської губернії, автори більшості згаданих нарисів побажали залишитись невідомими, підписавши їх лише ініціалами.

Видатним дослідником історії Лівобережної України, зокрема історії місцевого дворянства, був Г. Милорадович (він є автором узагальнюючого дослідження на цю тему, що має назву «Малоросійский гербовник»). Зрештою і сам він походив з цього дворянства. Милорадовичам з XVIII ст. на

м. Козелець. Садиба «Покорщина». Житловий будинок другої половини XVIII ст. Фото кінця XIX ст.

м. Козелець. Садиба «Покорщина». Житловий будинок другої половини XVIII ст. Інтер'єри. Фото кінця XIX ст.

території колишньої Гетьманщини належало чимало маєтків. Історії одного з них – м. Любеча – він присвятив спеціальне дослідження [36].

На окрему згадку заслуговують наукові розвідки по території колишньої Чернігівської губернії, здійснені співробітниками Музею Українського мистецтва (м. Харків) П. Жолтовським, Д. Чукіним, С. Таранушенком у кінці 1920-х – 1930 р. Метою було виявлення, фіксація (зокрема фотографування, замальовка) пам'яток старовинної архітектури. І хоча їх цікавила передусім дерев'яна архітектура, точніше

с. Седнів. Кам'яниця кінця XVII ст. Фото 1930 р.

церкви, які у зв'язку з тогочасною атеїстичною політикою радянської держави масово зачинялися, перетворювалися на клуби, сільради, господарські приміщення, розбиралися на будматеріали, проте вони фіксували і садиби, особливо ті, які становили безумовну архітектурно-мистецьку цінність (у селах Сокиринці, Тростянці, Вишеньки) або ті, що постраждали під час революційних подій 1917–1920 рр. та наступного 10-річного радянського періоду, розуміючи, що вони можуть бути останніми дослідниками, які мають можливість зафіксувати і вивчити залишки цих споруд. Зібрані матеріали дивом вціліли в наступні роки «розстріляного українського відродження» та репресій проти діячів науки, в т. ч. і учасників згаданих вище експедицій, і представляють надзвичайний інтерес, оскільки фіксують ситуацію принаймні з частиною садіб Чернігівщини на початку 1930-х років [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20].

Значний внесок в дослідження садібних комплексів зробили у 1970–80-ті роки Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут (Укрпроектреставрація) та Науково-дослідний інститут теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури в м. Києві (Київ НДІТ), який знайшов своє втілення у чотиритомному виданні «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» [38]. Однак, садиби або окремі їх складові (переважно, палаци), представлені в цьому виданні, охоплюють лише найбільш цінні і значущі об'єкти – пам'ятки національного значення.

В останні роки з'явилося ще кілька праць, що значно збагачують історіографію історії садіб. Одним з перших у історіографії незалежної України

поставив питання про необхідність комплексного дослідження садібних комплексів України, звернув увагу на їх значимість для вітчизняної культури В.І. Тимофієнко [54]. Проте через соціально-економічні труднощі 1990-х рр. подальшого розвитку у цей період тема не отримала. Одним з найбільш значущих доробків в історіографії дворянських садіб останніх 20 років стала монографія І.Д. Родічкіна та О.І. Родічкіної «Старовинні мастки України», в якій висвітлено історію, загальні стилістичні напрямки та особливості розвитку найбільш видатних палацово-паркових комплексів України [47]. Проте досить скромне місце в цьому виданні посідають мастки, розташовані на території сучасної Чернігівської області. Також на згадку заслуговує кандидатська праця М.М. Будзар, присвячена дослідженню дворянських садіб Лівобережної України XIX ст. [1]. Проте вона має яскраво виражений культурологічний характер: в ній автор намагається відповісти на питання щодо особливостей походження та місцезнаходження садібних комплексів на Лівобережжі, значення садіб для культури, зокрема національного відродження, України у XIX ст. тощо. Подібний напрямок мають дослідження Л.І. Горенко [2; 3; 4].

Чернігівська область розташована на півночі України, на лівому березі Дніпра, у межах Поліської низовини та лісостепової зони Придніпровської низовини. Таке низинне місцезнаходження зумовило значні площі болотистих територій, особливо на півночі, північному сході та північному заході області. Близько 20 % площі області вкрито лісами. Територією області протікає близько 1200

с. Оленівка. Відтворений житловий будинок садиби «Мотронин хутір». Фото 2013 р.

річок загальною протяжністю близько 8,5 тис. км. Найбільшими серед них є Дніпро, Десна з притоками Сейм, Остер, Снов, Убідь, Удай. Своєрідність природних умов та особливості історичного розвитку Лівобережжя визначили оригінальність архітектурних рис садиб Чернігівщини та їх особливого місця в історії та культурі України.

Під особливостями історичного розвитку ми маємо на увазі те, що в ході Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького територія Чернігівського воєводства увійшла до складу козацької автономії – Гетьманщини. Після Андрусівського перемир'я (1667 р.) та Вічного миру (1686 р.) між Московською державою та Річчю Посполитою Лівобережжя залишилось у складі першої, продовжувало входити до Гетьманської автономії. Маєтки, які почали тут засновуватися ще у кінці XVII ст., стали родовими гніздами козацької старшини. З цього часу і до середини XVIII ст. пануючим стилем у архітектурі тут було т. з. «козацьке бароко». 1763 року автономія Гетьманщини була ліквідована, почалося нівелювання цих земель до рівня інших у складі Російської імперії. На Лівобережжі раніше, ніж на Правобережжі з'являються землеволодіння, а згодом і садиби, російських можновладців. І навпаки, вихідці з козацької старшини роблять кар'єру при імператорському дворі, наймають відомих в Санкт-Петербурзі та Москві архітекторів для зведення або розбудови своїх садиб. Таким чином, на цій території раніше і відчутніше простежуються впливи російської культури, ніж, наприклад, на території Правобережної України. Це ті історичні обставини, які впливали на створення, появу характерних рис історичних садиб на Лівобережній Україні взагалі і на Чернігівщині зокрема.

Отже, перше, чим звертають на себе увагу сади-

би Чернігівщини, – це наявність залишків колишніх садиб, що у минулому належали представникам козацької старшини і були зведені у кінці XVII – на початку XVIII ст. у стилі українського бароко. До них відносяться садиби Кочубеїв у Батурині та Тиниці, Драганів у Козельці, Полуботка у Любечі, Лизогубів у Седневі. Характерно, що будівлі кінця XVII – початку XVIII ст. збереглися до початку XX ст. Це сталося тому, що власники спадкових маєтків пам'ятали і пишалися своїм корінням, незважаючи на процеси русифікації у середовищі української шляхти, особливо Лівобережної та Слобожанської України, а також на те, що представники таких родин як Лизогуби та Кочубеї зробили блискучу кар'єру при імператорському дворі, посідали значні посади, перебували на дипломатичній службі і мешкали переважно або в столицях, або за кордоном, а родинні гнізда відвідували лише зрідка. При цьому давні кам'яниці ремонтувалися, зберігалися, хоча, зрозуміло, зазвичай, за основним призначенням (як житлові) не використовувалися. Найчастіше на території садиби зводився новий палац або житловий будинок – більш сучасний, який відповідав тогочасній моді, смакам, був зручним для проживання або принаймні тимчасового перебування під час літнього відпочинку.

До останнього часу найбільш яскравим прикладом такої садиби, яка ілюструвала кілька етапів розвитку, починаючи від кінця XVII ст. і до початку XX ст., була Седнівська (Чернігівський район). Вона зберегла у своєму складі і житлову, і культову складову (родинну церкву-усипальню), а також палац першої половини XIX ст. та парк, який був закладений ще у XVIII ст., а у XIX ст. перетворений на пейзажний [38, с. 333–336]. Він ув'язав мережею стежок у єдину композицію XVII-вічну та XIX-вічну складові.

*Садиба в с. Тиниця. Т. з. «скарбниця»
(початок XVIII ст.). Фото 2013 р.*

З кінця XVII ст. і до революційних подій 1917–1920 рр. Седнів – родовий маєток впливових козацьких старшин, а пізніше представників української аристократії Лизогубів. Першим з цієї родини власником Седнева був Яків Кіндратович (? – 1698) – чернігівський полковник (1687 – 1698). У кінці XVII ст. тут була зведена Вознесенська церква-усипальня Лизогубів (1690 р.), кам'яниця (1690 р.) і розбито чудовий парк (нині його площа становить близько 22 га), окрасою якого є 600-літня липа і алея вікових каштанів [47].

Кам'яниця Лизогубів – одноповерхова будівля з глибокими великими підвалами. За плануванням будівля є подібною до традиційної української хати, розділена на дві половини. Житлові кімнати мають високі склепіння. Під усім будинком – високий склепінчастий підвал, планування якого повторює житловий поверх [38, с. 334–335].

На початку XIX ст. було побудовано новий садибний будинок (палац), переплановано парк у романтичному стилі – влаштовано грот, місток, руїни, альтанку, яку дуже любив поет та байкар Л. Глібов. До родинної кам'яниці була добудована башта, яка надала будівлі вигляду романтичного замку [38, с. 335].

Не одне покоління родини Лизогубів було шанувальниками літератури та мистецтва. Тож свого часу у них гостювали поети й письменники Т. Шевченко, Б. Грінченко та Л. Глібов, художники Л. Жемчужников, Л. Лагорію, О. Сластіон. Саме в Седневі знаходиться та сама «гора високая», увічнена Глібовим у вірші «Журба». Т. Шевченко бував у Седнівській садибі двічі. Перший раз поет відвідав ці місця, коли працював у складі Археографічної комісії (1846 р.). Вдруге вже просто гостював у Лизогубів з початку березня до початку квітня 1847 р. В Седневі були написані поема «Відьма» та передмова до другого видання «Кобзаря». Лизогуби виділили талановитому гостю окремих флігель, котрий той

називав «малярнею». Є версія, що це й була відома кам'яниця з XVII ст. Зберігся малюнок Тараса Григоровича цієї будівлі. У цей період господарем у Седневі був Андрій Іванович Лизогуб, гарячий фанат поезій Шевченка, художник-аматор, який намалював ікони для Воскресенської церкви [58].

У радянський період і до недавнього часу на території колишньої садиби козацьких полковників та меценатів Лизогубів діяла місцева загальноосвітня школа. У 2012 р. було відкрито нову школу. Вона була зведена на території історичної садиби, вклинившись між її XVII-вічною та XIX-вічною частинами, розірвавши мережу стежок, що були так талановито і продумано сплановані свого часу, ніби поєднуючи «минуле» і «сучасне». Сама будівля школи, хоча і є спробою стилізації, у традиційне середовище не вписується – вона занадто об'ємна і висока, у кольоровому відношенні – занадто яскрава, завдяки чому перебирає на себе роль доміанти, «забиваючи» і «задавлюючи» історичні будівлі. Окрім того, після її зведення історичні будівлі залишилися без догляду. Окрім школи, яка виїхала з будівлі колишнього палацу XIX ст., на території садиби містяться лікарня і республіканський будинок творчості Спілки художників України.

На в даний час в області опрацьовується питання створення відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» – історико-культурного заповідника «Садиба Лизогубів».

Звертає на себе увагу, що окрім невеликого втручання у традиційне середовище Седнівської садиби, Чернігівська область приємно здивувала значною активністю щодо реставрації історичних садиб, зокрема об'єктів кінця XVII–початку XVIII ст. Причому відбувається це за рахунок переважно не бюджетних коштів. Так, згадана вже кам'яниця Лизогубів була відреставрована у 2001 р. до 10-річчя незалежності України ВАТ ЕК «Чернігівобленерго». Ще кілька років тому кам'яниця Полуботка у Любечі, незважаючи на те, що мала статус пам'ятки архітектури національного значення, являла собою суцільну руїну і здавалася втраченою назавжди. Однак у 2009 р. розпочалися її археологічні дослідження та відновлення. У 2012 р. відновлена кам'яниця була відкрита. Одночасно проводилися реставраційні роботи у ближній печері св. Антонія та впорядкуванні навколишньої території – у XIX – на початку XX ст. це були складові садиби Милорадовичів, які свого часу успадкували її від Полуботків [36]. У 2003–2009 рр. відбувалася реставрація кам'яниці Кочубея кінця XVII ст. у Батурині, а також відтворення флігеля та в'їздної брами. Найбільш масштабним проектом щодо реставрації та відтворення об'єктів культурної спадщини не тільки на Чернігівщині, але й на території всієї України, стали роботи у Батуринській садибі Розумовських.

До відтворених садиб належить і маєток

с. Седнів. Житловий будинок садиби (початок XIX ст.) Чоловий та бічний фасади. Фото 2013 р.

Оленівка (хутір Мотронинський) Борзнянського району. Це був один з перших досвідів відродження об'єктів культурної спадщини на Україні. Мотронинська садиба посідає особливе значення в історії та культурі України, оскільки пов'язана з ім'ям Пантелеймона Куліша – одного з найяскравіших діячів українського національного відродження XIX ст., члена Кирило-Мефодіївського товариства, товариша Т.Г. Шевченка, відомого письменника, автора славнозвісної «кулішівки».

Хутір Мотронівка був заснований батьком української письменниці Олександри Михайлівни Білозерської-Куліш, яка більше відома як Ганна Барвінок, Михайлом Білозерським серед старого гаю. Це була спадщина його дружини Мотрони Василівни – тому і хутір на честь неї було названо Мотронівкою. Інші назви – Кулішівка, Ганина Пустинь: коли згорів перший український рукописний переклад Біблії, Пантелеймон Куліш на честь дружини перейменував Мотронівку на Ганину пустинь, а та в свою чергу назвала хутір Кулішівкою по смерті Куліша. Подружжя оселилося в Мотронівці в 1883 р., тут пройшли останні роки видатного письменника та громадського діяча.

У 1999 р. тодішні Президент України Л.Кучма та Голова Верховної Ради України І. Плющ заклали на хуторі Мотронівка закладний камінь з написом: «Тут буде споруджено історико-меморіальний музей-заповідник Пантелеймона Куліша «Ганина Пустинь». Того ж літа розпочалося будівництво комплексу. Було впорядковано місце поховання подружжя Кулішів та брата Гани Барвінок – Василя Білозерського, встановлені мармурові надмогильні плити та хрести. Поряд розташована капличка св. Пантелеймона, споруджена в 2001 р. та реконструйований хрест, поставлений Ганою Барвінок на честь свого чоловіка в 1897 р., відтворений за історичними докумен-

тами з архіву Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Нині до складу садиби-музею входять наступні об'єкти: садибний будинок, де народилася і жила Олександра Білозерська-Куліш; відтворені хата Куліша, побудована у 1877 р. з розташованими поруч господарськими спорудами – клунною, колодязем-журавлем, стежкою до копанки Куліша, на березі якої стоїть Шевченкова альтанка (всі об'єкти відтворені); Алея кохання, яка веде до меморіального поховання подружжя Кулішів і Василя Білозерського.

Заради об'єктивності варто зазначити, що не всі об'єкти, навіть кінця XVII – початку XVIII ст., на території Чернігівщини перебувають у задовільному стані і належним чином використовуються. Низка будівель, що своїм історичним та культурним значенням не поступаються тим, про які йшлося вище, перебувають у занедбаному, практично аварійному стані. Прикладом є садибні будівлі у Тиниці та «Покорщини» у Козельці.

Село **Тиниця Бахмацького району** розташовується у верхів'ях р. Малий Ромен, у 8 км від Бахмача. Вперше у писемних джерелах село згадується у 1659 р. У 1695 р. гетьман Іван Мазепа передав його Ребриковському, а пізніше воно відійшло до Генерального судді Василя Кочубея. На початку XIX ст. власниками маєтку були Галагани, яких пов'язували з Кочубеями тісні родинні зв'язки. Саме ці дві родини причетні до створення і розбудови Тинницької садиби.

Нині існуючий садибний будинок був зведений у XVIII ст. за Кочубеїв. Це рідкісний зразок садибної забудови на Чернігівщині означеного періоду. Будівля одноповерхова, мурована, прямокутна у плані зі строго симетричною композицією фасадів. Стіни декоровані рустованими пілястрами-лопатками, вікна прикрашені наличниками і сан-

с. Седнів. Кам'яниця кінця XVII ст. Чоловий фасад. Фото 2013 р.

дриками. Будинок має два входи. Перший розташований на західному фасаді, акцентований рустованими пілястрами і напівкруглою нішею над входом з радіальним рустом по контуру. Другий вхід розташований з боку південного фасаду. На східному фасаді спостерігаються сліди численних перебудов: на ньому розташовані напівколонки з нетрадиційними по формі капітелями і сандрики, вірогідно, навколо закладених отворів або ніш. Тут же розташований вхід у підвальне приміщення [38, с. 293–294].

Неподалік від головного садибного будинку знаходиться ще один, який використовувався як скарбниця. Тут Кочубеї зберігали одяг, книги, зброю тощо. За переказами у цьому будинку, окрім портрета В.Л. Кочубея, зберігалась і закривавлена сорочка, знята з нього після страти (був страчений за наказом гетьмана І. Мазепи разом з полковник Іскрою за звинуваченням у зраді, а фактично за донос, який вони відправили Петру I і в якому викривали союз І. Мазепи з Карлом XII).

Будівля є зразком цивільної архітектури початку XVIII ст. Вона квадратна у плані, мурована, двоповерхова. З заходу до основного об'єму прилягає галерея з арками стрілкової форми. Над аркадою влаштовано дерев'яний портик. Західній аркаді відповідає декор першого поверху решти фасадів будівлі у вигляді аркових плоских ніш. В цих нішах зроблено прямокутні віконні отвори, напівкруглі ніші. У тимпані – маленькі округлі ніші. Вікна другого поверху прямокутні, позбавлені декору. Виключення становить південний фасад, декорований напівциркульними нішами зі стрічастими архівольтами. У 1917 р. будівля згоріла і лише у 1967 р.

було зроблено капітальний ремонт, в ході якого значно змінено первинний вигляд як фасадів, так і інтер'єрів скарбниці. Проте фасад, розташований з боку парку, зберіг оригінальний вигляд [38, с. 295].

Парк садиби створювався одночасно з Сокириницьким за ініціативи тогочасного власника обох маєтків – Григорія Павловича Галагана близько середини XIX ст. До останнього часу тут у загальних рисах зберігалась планувальна структура: чотири алеї – ялинкова, кленова, каштанова та липова променями сходяться до центру. Нині парк заріс, розпланування майже не проглядається.

Центром як паркової композиції, так і садиби був будинок Кочубея. Перед його головним фасадом розташовувалась регулярна частина парку, що мала прямокутну форму. Алеї розділяли її на 16 малих квадратів. Крім того, по діагоналі розташовувались дві алеї, що пересікались. За будинком починалась пейзажна частина парку. Крім багатовікових дубів, лип, кленів, ясенів і каштанів тут збереглися і унікальні для нашої кліматичної зони деревні насадження – кедри вишиною до 20 м, вік яких сягає 100–150 років, горіх чорний приблизно такого ж віку. Нині кам'яниця знаходиться у зарослях, ледве проглядається, паркові композиції практично більше не існують.

До революції парк був огорожений дубовим парканом і охоронявся. Останньою власницею садиби була графиня Марія Кочубей. Після 1888 р. (рік смерті Г.П. Галагана) вона успадкувала її від Галаганів. На початку 1912 р. на території садиби було завершено будівництво великого двоповерхового мурованого будинку.

У 1921 р. на території садиби була організована сільськогосподарська школа, у 1979 р. – СПТУ. У

м. Козелець. Садиба «Покорщина». Житловий будинок другої половини XVIII ст. Чоловий та бічний фасади. Фото 2013 р.

минулому площа садиби складала близько 70 га, на сьогодні – близько 38, з них 32 га складає парк, 3,7 га – ставки, 2,6 га – садок.

На даний час садиба не використовується, СПТУ залишило її приміщення близько 20 років. Тепер вони руйнуються, перебувають у аварійному стані, особливо будинок 1912 р., парк заріс.

Подібна доля спіткала і садибу «Покорщина». На східній околиці **м. Козельця**, по дорозі до Данєвського Свято-Георгіївського монастиря, знаходиться **урочище Покорщина** з садибою, яка належала сестрі Олексія Розума (пізніше графа Олексія Розумовського, фаворита і морганатичного чоловіка імператриці Єлизавети Петрівни). Завдяки щасливій випадковості і чудовому голосу Олексія представники колишньої козацької родини Розумів опинилися на вищих щаблях влади та заможності у Російській імперії та Гетьманщині. Так, Віра Григорівна, сестра Олексія та Кирила (останнього гетьмана України) Розумовських, з простих козачок стала дружиною козелецького полковника Дарагана. Назва ж урочища і садиби, за однією з легенд, походить від того, що саме на цьому місці імператриця Єлизавета Петрівна прихилила голову («покорилася») своїй свекрусі – Наталії Розумисі [32; 33; 42; 43].

Існуючі нині будівлі садиби датуються другої половиною XVIII ст. Це невеликий, затишний одноповерховий дерев'яний садибний будинок, потинькований та побілений. Дах чотирискатий, жерстяний, з двома димоходами. На початку XIX ст. парадний вхід до будинку був прикрашений портиком з трикутними фронтонами і напівокруглим вікном у тимпані та колонами тосканського ордеру. Колони виконані з ретельно обтесаного та побіленого ли-

м. Козелець. Садиба «Покорщина». Кам'яниця (початок XVIII ст.). Фото 2013 р.

пового дерева. Вікна, за місцевою традицією, прикрашено дерев'яними наличниками округлої та ромбоподібної форми [38; с. 303–304].

Інтер'єр будинку був оздоблений розписами художника Г. Стеценка, кахляними печами, мав гарні меблі. Основою сюжету розпису, зазвичай, був родовий герб, а також портрети, за нашим припущенням, найбільш відомих та уславлених представників родини [42; 43].

При бічному в'їзді до садиби, на схід від центрального будинку, знаходиться кам'яниця початку XVIII ст. [38, с. 304].

По боках центральної алеї, яка веде до головного житлового будинку садиби, у минулому розташо-

с. Білоріччя (Вейсбахівка). Флігель садиби 1878 р. Чоловий та бічний фасади. Фото 2013 р.

увались два одноповерхових дерев'яних флігелі, з яких зберігся лише один [38, с. 304–305]. Зліва від центрального в'їзду зберігся дерев'яний каретний сарай, також прикрашений різьбленням (нині у напівзруйнованому стані).

У радянський період у садибі розташовувався гуртожиток викладачів технікуму, склад, цех гаптувальниць. Більше ніж десять років будівлі садиби не використовуються, знаходяться у аварійному стані, особливо центральний будинок (незважаючи на те, що є пам'ятками архітектури національного значення).

Садиба у минулому мала чудовий парк, що розкинувся у заплаві річки, нині дуже запущений, частково забудований спорудами розташованої поруч лікарні.

Найбільш значними, відомими, найкраще збереженими садибами Чернігівської області є Качанівська (Ічнянський район), Сокиринецька (Срібнянський район), Тростянецька (Срібнянський район, більше відома як дендропарк, оскільки садибні будівлі не збереглися). Ми спеціально не зупиняємося на цих об'єктах, оскільки вони є досить добре дослідженими, мають власну бібліографію [5; 6; 23; 24, с. 355–429; 25; 26; 27; 28; 31; 39, с. 132–190; 40; 41; 45; 46; 47; 49, с. 4–14; 50; 52, с. 88–234; 53, с. 4–12; 59, с. 151–157] і у оглядовій статті, присвяченій наявності та стану збереження садиб Чернігівщини ми навряд

чи зможемо додати щось до вже написаного про них. Єдине, на чому ми б хотіли акцентувати увагу, це те, що достатньо широка популярність цих об'єктів, гідний сучасний стан збереження (особливо у порівнянні з іншими садибами) – наслідок створення на їх території дендропарку (на правах відділу АН України) у Тростянці та Національного історико-культурного заповідника у Качанівці.

Проте є низка садиб, навіть з тих, що до нашого часу принаймні частково збереглися (на початку ХХ ст. їх було значно більше), які ні своїми мистецькими якостями, ні історичним значенням (оскільки були пов'язані з видатними особистостями і значущими подіями) не поступаються Качанівському або Тростянецькому маєткам. Проте доля їх складалася значно драматичніше, а сучасний стан збереження викликає занепокоєння. До таких, зокрема, відноситься садиба у с. Вишеньки Коропського району, не заважаючи на те, що має статус пам'ятки архітектури національного значення.

Загалом характеризуючи садиби Чернігівщини, які в кращому чи гіршому стані збереглися до нашого часу, зауважимо, що лише незначна частина з них становила значні резиденції. Крім згаданих вище, до таких можна віднести садиби у с. Дігтярі (Срібнянський район), м. Ніжин (садиба

с. Вишеньки. Палац садиби. 1780-ті рр. Фото 2013 р.

І. Безбородька, невдовзі після зведення передана їм підліцей), у минулому – також садиби у смт Линовиця (Прилуцький район) та м. Любеч, від яких нині залишилися лише окремі складові, або як від садиби у с. Стольне Менського району лише парк. Решта репрезентують садиби середньозаможної та дрібної шляхти. Більшість збережених садиб було зведено у XIX ст., причому переважно у середині або кінці століття. Щодо стилістики, більшість архітектурних споруд вирішено у стилі класицизму; також широко представлена еkleктика. Стан збереженості більшості об'єктів викликає занепокоєння – якщо терміново не будуть вжиті заходи, у найближчі 10–20 років буде незворотно втрачена більшість з них.

До найбільш оригінальних у минулому садиб Чернігівщини можна віднести маєток у **с. Білоріччя Прилуцького району**. Вперше поселення згадується 1727 р. як хутір Кривеньки. Відносився до Монастирищенської сотні Прилуцького полку. У XVIII ст. була закладена і садиба. 1869 року О.О. Рахманов (тодішній власник маєтку) одружився на дочці декабриста С.Г. Волконського, онуці героя Вітчизняної війни 1812 р., генерала М.М. Раєвського – О.С. Волконській-Кочубей, і землі Вейсбахівського маєтку (Вейсбах – родина, яка володіла садибою з XVIII ст., від неї спочатку хутір, а потім село отримало свою назву – Вейсбахівка, під якою було відоме до радянських часів) перейшли до подружжя. В цей час і починається розбудова нової садиби. До її комплексу входили палац (1886 р.), флігель для гостей (1878 р.), пекарня та церква (1850 р.). На території села (воно, зрештою, у другій половині XIX ст. отримало статус містечка і було досить промислово розвинутим) у XIX ст. знаходилось два парки, три фруктові садки з теплицею, ставок Мокрець (пізніше перейменований на Криве), ставки Ревня (200 м від садиби з двома штучними острівцями) і Млаки.

У маєтку Рахманових-Волконських жили український архітектор А.Е.Ю. Ягн (1848–1922), за проектом якого і розбудовувалась садиба, і художник В.М. Соколов (його учень, пензлю якого належали більшість розписів інтер'єрів садиби) (1841–1921); тут вони й були поховані. За проектом

Ягна споруджені флігель (1878) і палац (1886) в стилі українського модерну.

Треба зазначити, що Олександр-Едуард Юлійович Ягн – знакова постать в українській культурі: український архітектор, художник, майстер художньої кераміки. Він був одним із засновників стилю український модерн, організував художньо-виробничі майстерні в селі Вороньки (Чернігівська обл.), де відновив виготовлення художньої майоліки і теракоти з мотивами народної орнаменталістики. 1902 року за ескізами Ягна було виготовлено майолікове оздоблення храму біля міста Шипки в Болгарії.

До нашого часу збереглася лише будівля флігеля для гостей, в якому нині розташовується Свято-Миколаївська церква. В цьому витворі еkleктично змішані риси російської (характерні для XVII–XVIII ст.) і української народної архітектури. Будинок плані є подібним до української хати, розділеної на дві половини. Перший поверх – мурований, другий – дерев'яний. Споруда мала високий черепичний дах, виступаючі мансарди та «ганок». Наличники та сандрики виконані у типовому російському стилі. Білі потиньковані стіни були прикрашені яскравими майоліковими вставками та наличниками (частково збереглися). Колони і піч також оздоблені теракотою та майолікою.

Головний будинок (палац), вирішений у тій же стилістиці, що і флігель, було зруйновано під час Великої Вітчизняної війни. Церква, що входила до складу палацового комплексу, була розібрана вже у радянський час (1962 р.). На даний час територія садиби забудована сільськими садибами. Її планування повністю змінено, інтер'єр флігеля, що нині пристосований під церкву, також не зберігся, проте архітектурне вирішення та оздоблення фасадів з використанням майоліки та різьблення справляє незабутнє враження.

Відкриттям експедиції стало виявлення садиби у **с. Переволочна Прилуцького району**. Вона посідає особливе місце у вітчизняній культурі, про що буде згадано нижче, при цьому у науковій та краєзнавчій літературі згадується як нині неіснуюча, на державному обліку не перебуває [2; 3; 57].

Садибу у переволочній заклав підпоручик Радіон

с. Вишеньки. Палац садиби. Фрагмент фасаду. 1780-ті рр. Фото 1930 р.

Миколайович Милорадович, який купив кріпаків і оселився тут. У 1844 р. йому належали 193 селянина. Садиба знаходиться в урочищі Пруси. У минулому тут був розкішний парк з липовою алеєю, ставками, гарний будинок з великою бібліотекою, господарські споруди. Дерев'яний садибний будинок, зведений орієнтовно у другій половині XIX ст., у другій половині XX ст. був обкладений цеглою (наразі знаходиться у аварійному стані). Збереглися також дерев'яна господарська будівля (клубня) та залишки парку у мальовничій місцевості в оточенні ставків. На території садиби розташовується сільськогосподарський трест, але приміщення не використовуються, руйнуються.

Аналіз ситуації стосовно стану збереження та використання садибних комплексів дозволяє зробити висновок, що ті садиби, які використовувались і використовуються, збереглися краще. Так у садибах у с. Дігтярі Срібнянського району, с. Сокиринці Срібнянського району розташовуються навчальні заклади; після того, як вони були відселені з садиб у с. Богданівка Прилуцького району, с. Седнів Чернігівського району, с. Тиниця Бахмацького району, будівлі руйнуються швидкими темпами. Окрім того, величезне значення має позиція місцевої влади, їх розуміння значення об'єктів, розташованих на їх території, бажання шукати шляхи їх збереження.

З усього наведеного можна зробити наступні висновки. Садиби Чернігівщини є надзвичайно різноманітними, оригінальними витворами людського генію, займають визначне місце у вітчизняній історії та культурі. Найбільш гострою проблемою є стан збереження цих об'єктів та перспективи їх використання. На території Чернігівської області, як ніде в інших місцях, є велика кількість прикладів того, що при бажанні можна знайти шляхи вирішення цієї проблеми.

Посилання

1. Будзар М.М. Дворянська сільська садиба Лівобережної України XIX ст.: типологія та еволюція культурних форм. – Ніжин, 2009. – 290 с.
2. Горенко Л.І. Українознавчі виміри культурної спадщини Чернігівщини кін. XVIII–першої половини XIX ст. // VII Культурологічні читання пам'яті В. Подкопаєва. Культурна трансформація сучасного українського суспільства. – К., 2010 (рукопис).
3. Горенко Л.І. Дворянсько-поміщицьке середовище Полтавщини кінця XVIII – першої половини XIX ст.: історико-культурологічні виміри / Горенко Лариса Іванівна // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал. – К.: Міленіум, 2009. – № 2. – С. 28–34.
4. Горенко Л.І. Інтелектуальна еліта України кінця XVIII – першої половини XIX ст. (за матеріалами діяльності Новгород-Сіверського гуртка «автономістів») / Горенко Лариса Іванівна // Культура і сучасність: Альманах. – К.: Міленіум, 2009. – № 1. – С. 54–61.
5. Ігнаткін І.О. Палаці і парки України. – К., 1971. – 24 с.
6. Ігнаткін І. Палацово-паркові ансамблі під охорону // Пам'ятки України. – 1970. – № 4. – С. 19–22.
7. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 243 (фонд В.І. Маслова), спр. 688–689.
8. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 243, спр. 698.
9. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 243, спр. 700–701.
10. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 243, спр. 704.
11. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 243, спр. 709.
12. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 243, спр. 714.
13. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 243, спр. 1384.
14. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 278 (фонд Таранушенка), спр. 101.
15. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 278, спр. 651.
16. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 278, спр. 652.

17. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 278, спр. 653–718.
18. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 278, спр. 799–872.
19. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 278, спр. 873.
20. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, Ф. 278, спр. 1359.
21. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1972. – 780 с.
22. Историко-статистическое описание Черниговской епархии: в 7 кн. – Чернигов: Земская типография, 1873–1874. – Т. 1. – 157 с.; Т. 7. – 437 с.
23. Каждан Т. Культурная жизнь усадеб во второй половине XIX в. в Качановке // Взаимосвязь искусств в художественном развитии России второй половины XIX в. – М.: Наука, 1982. – С. 264–297.
24. Каждан Т. Качанівка. Культурне життя садиби в другій половині XIX ст. // Хроніка – 2000. – К., 2001. – Вип. 41–42. – С. 395–429.
25. Косаревский И.А. Парки Украины. – К., 1961. – 118 с.
26. Косаревський І.О. Сокиринський парк. – К., 1961. – 38 с., 11 л., іл.
27. Косаревский И.А. Тростянецкий парк. – К., 1964. – 99 с.
28. Косаревський І., Фрумін Г. Качанівка // Соціалістична культура. – 1956. – № 2. – С. 9–14.
29. Лазаревский А.М. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: Губернская типография, 1868. – Т. 2. – С. 35–148.
30. Липа О.Л. Визначні сади і парки України та їх охорона. – Київ: Вид-во Київського університету, 1960. – 174 с.
31. Липа О.Л., Федоренко А.П. Заповідники та пам'ятки природи України. – К., Урожай, 1969. – 185 с.
32. Лукомський Г. Два таємничі палаци Розумовських // Столиця и усадьба. – 1914. – № 16–17. – С. 3–8.
33. Лукомський Г. Кілька пам'яток архітектури в Козельці // Старые годы. – 1912. – № 5. – С. 29–37.
34. Маркович А. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществях Черниговской губернии. – Чернигов: Типография губернского правления, 1894. – 62 с.
35. Машенко В.А. Прилукичина. Историческое и статистическое описание Прилуцкого уезда Полтавской губернии: в 2-х частях с картой уезда и планом города. – Ромны: Типография братьев Дельберг, 1888. – 238 с.
36. Милорадович Г. Местечко Любеч, прежде бывший город. – СПб., 1859. – 87 с.
37. Н.Л. и С.К. Линовицкая усадьба графов де Бальмен // Столиця и усадьба. – 1917. – № 74. – С. 5–10.
38. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х т. – К.: Будівельник, 1985. – Т. 4. – С. 262–336.
39. Папета С. Доля Качанівського Едему // Хроніка – 2000. – Вип. 16. – С. 132–190.
40. Петренко Г. Національний історико-культурний заповідник «Качанівка». – Ічня, 2001. – 19 с.
41. Петренко Г. Качанівські студії. Пам'ятки України: історія та культура, науково-популярний ілюстрований часопис. – К., 2000. – № 1. – С. 21–29.
42. Покорщина // Столиця и усадьба. – 1914. – № 16–17. – С. 3–8.
43. Покорщина // Старые годы. – 1912. – № 5. – С. 29–37.
44. По шевченківських місцях на Україні. – К., 1962. – 45 с.
45. Природно-заповідний фонд України: території та об'єкти загальнодержавного значення. – К., 2009.
46. Природно-заповідний фонд Чернігівської області / За заг. ред. Ю.О. Карпенка. – Чернігів, 2002. – 240 с.
47. Родічкін І.Д., Родічкіна О.І. Старовинні маєтки України: книга-альбом. – К.: Мистецтво, 2005. – 384 с.
48. С.К. Линовицкая усадьба графов де Бальмен // Столиця и усадьба. – 1917. – № 74. – С. 5–10.
49. Сокиринцы // Столиця и усадьба. – 1914. – № 24. – С. 4–14.
50. Старовинні парки Чернігівщини. – К., 2001. – 54 с.
51. Стольне // Столиця и усадьба. – 1915. – С. 4–10.
52. Тарновський М. Качанівка // Хроніка – 2000. – 1997. – Вип. 19–20. – С. 88–234.
53. Тарновский М.В. Качановка (бывшее имение Тарновских, ныне Олив) // Столиця и усадьба. – 1915. – № 40–41. – С. 4–12.
54. Тимофієнко В.І. Українська садибна архітектура 2-ї пол. XVIII – I-ї третини XIX ст. – К., 1993. – 44 с., іл.
55. Чернігівщина. Путівник-довідник. – К., 1967. – 208 с.
56. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – Київ: Українська Радянська Енциклопедія, 1990. – 1005 с.
57. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилукичина: Енциклопедичний довідник / За ред. Г.Ф. Гайда. – Ніжин: ТОВ «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 447–451.
58. Шляхами Тараса Шевченка. Чернігівщина: Путівник [авт. тексту та редкол.: С.Л. Лаєвський та ін.]. – К.: Богдана, 2012. – 276 с., іл.
59. Юнге Е. Воспоминания о Качановке // Весник Европы. – 1910. – Кн. 2. – С. 151–157.

Томилович Л.В. Результати дослідження історических усадеб Черниговской области

Статья посвящена изучению истории, характерных стилистических особенностей и степени сохранности исторических усадеб Черниговской области. Проанализированы наиболее важные и актуальные проблемы, которые касаются исследования, использования и охраны этого типа памятников, что позволяет сделать выводы относительно значимости такой составляющей культурного наследия Украины, как усадьбы, их значительного научного, просветительского и туристического потенциала.

Ключевые слова: исторические усадьбы, Черниговская область, архитектурное наследие.

Tomilovych LV. The results of the studies of historical farmsteads of the Chernihiv area

The article is devoted to the study of history, stylistic touches and degree of maintainance of historical farmsteads of the Chernihiv area. The most essentially problems, which touch research, are analysed, used and guard of it as monuments, that allows to draw a conclusion in relation to meaning fulness of such constituent of cultural legacy of Ukraine as farmstead, them considerable scientific, educational and tourist potential.

Key words: historical farmsteads, Chernihiv area, architectural heritage.

23.02.2016 p.